

33. Mordovets, D. (1933), Haidamaks: Historical novel. Part 1, *Ukrainska Biblioteka*, Lviv, Vol. 1, 126 p. (ukr).
34. Nakonechna, Z. I. (2016), Periodicals of the publishing concern "Ukrainian Press" in the context of West Ukrainian journalism, Thesis for the degree of candidate of sciences in social communications in specialty 27.00.04 "Theory and history of journalism", Lviv, 212 p. (ukr).
35. *Hew Time* (1936), 26 (March), Vol. 69. (ukr).
36. Announcement (1934), *Hew Time*, 13 (July), Vol. 155. (ukr).
37. Announcement (1934), *Hew Time*, 21 (April), Vol. 86. (ukr).
38. Olbrakht, I. (1934), Robber Mykola Shuhai: Roman. Part 1, *Ukrainska Biblioteka*, The Printing-house of Medytskyi-Tyktor, Lviv, Vol. 13, 128 p. (ukr).
39. Ordivskiy, S. (1939), Black nun: Historical novel from XVII century, *Ukrainska Biblioteka*, Printing-house of Stavropigiiskiy Institute rent of Ivan Tyktor, Lviv, Vol. 78, 128 p. (ukr).
40. Ostromyra, M. (1938), In the clamor: Novel, *Ukrainska Biblioteka*, Printing-house of Stavropigiiskiy Institute rent of Ivan Tyktor, Lviv, Vol. 69, 128 p. (ukr).
41. The first Ukrainian literary award (1934), *Hew Time*, 29 (January), Vol. 21. (ukr).
42. Radchuk, R. V. (2003), Ulas Samchuk formation as a writer and journalist, *Scientific notes of the Institute of Journalism*, Kyiv, Vol. 11, pp. 84-92. (ukr).
43. Sadovskiy, B. (1937), New part of "Ukrainska Biblioteka", *Hew Time*, 1 (October), Vol. 217. (ukr).
44. Fedorak, N. (2005), Portics of the Halych-Volynian Chronicle, *Lviv national Ivan Franko University*, Lviv, 262 p. (ukr).
45. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, fond 388, opys 1, sprava 47, 25 p.
46. Chmyr, M. V. (2007), Uniform and insignia soldiers of the armed forces ZUNR 1918-1919, *Ukrainian liberation movement*, Lviv, Collection 9, pp. 181-247. (ukr).
47. Yablonska, O. V. (2012), Poetic features of O. Turianskyi's novel "The son of the Earth": Archetypical level, intellect, fairy-tale elements, *Research Journal Volynian national university of Lesia Ukrainka. Philology and literary criticism*, Vol. 12, pp. 162-168.
48. Yavorivskiy, Ye. (1953), 30-th anniversary of Ivan Tyktor's publishing 1923-1953, Vinnipeh, p. 19. (ukr).
49. Yakymovich, B. Z. Publisher Ivan Tyktor: Way of life and social activities, *Ukraine: Cultural, Heritage, National Consciousness, Statehood*, Lviv, Vol. 3/4, pp. 337-354.

© Пірко Марія

Надійшла до редакції 16.03.2017

УДК 94:[323.1:(=1:477.7-054.7)]"1956/2014"

РИБАК НАЗАР,

кандидат історичних наук, доцент,

Львівська філія Європейського університету, м. Львів

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА РЕПАТРІАЦІЇ ТА ОБЛАШТУВАННЯ НА ІСТОРИЧНІЙ БАТЬКІВЩИНІ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В 1956-2014 рр.

У статті досліджуються особливості державної політики щодо репатріації кримськотатарського народу в 1956-2014 рр. - у період після визнання незаконною ХХ з'їздом КПРС політики депортацій. Це уможливило постановку питання щодо політичної реабілітації й повернення на історичну батьківщину депортованих за національною ознакою народів Криму, що тривали до окупації півострова військами Росії в березні 2014 р. Установлено, що тривалий, складний і багатогранний процес репатріації - результат наполегливої боротьби кримськотатарського народу за свої права за умов жорсткої протидії з боку партійно-радянського керівництва, а після розпаду СРСР і проголошення незалежності України - економічних проблем та непослідовності у вирішенні багатьох внутрішньополітичних питань.

Ключові слова: депортація; кримські татари; кримськотатарський рух; репресії; реабілітація; репатріація; спецпоселенці.

Постановка проблеми і стан її вивчення. Анексія Криму Російською Федерацією в березні 2014 року актуалізувала проблему боротьби кримськотатарського народу за свої права. Окупаційна адміністрація Криму

вперше в новітній історії заборонила проведення 18 травня традиційного траурного мітингу в центрі Сімферополя, і 70-ті роковини депортації кримські татари відзначали в місцях компактного проживання в оточенні за-

СХІД № 2 (148) березень-квітень 2017 р.

гонів поліції та під наглядом гелікоптерів. Лише протягом 2014 року понад 150 кримських татар зазнали "вибіркового правосуддя", 21 зник без відома або був убитий [1]. Упродовж наступних років, наголошено в щорічному звіті попереднього розслідування, підготовленому прокурором Міжнародного кримінального суду в Гаазі у зв'язку із заявою України від 08.09.2015 р. щодо злочинів проти людяності й військових злочинів, скоєних Росією, представники кримських татар продовжують зазнавати "...утисків чи залякувань, включаючи низку таких заходів, як заборона на в'їзд на територію [Криму], обшуки домівок і обмеження свободи слова, зборів і створення асоціацій" [Там само]. "Сукупний ефект цих репресивних заходів, - як зазначено в резолюції 2133 (2016) Парламентської Асамблеї Ради Європи, - є загрозою для самого існування татарської громади як окремої етнічної, культурної та релігійної групи" [2]. Отже, за таких обставин суттєво актуалізується весь комплекс різнобічних досліджень процесу депортації 1944 р. та проблем подальшої репатріації кримськотатарського народу.

За роки незалежності України було написано значну кількість статей і монографій, які охоплюють широкий спектр питань історичного розвитку кримськотатарського народу. Протягом 1990-х років почали виходити перші узагальнювальні праці з історії кримськотатарського етносу В. Возгріна [3], Ю. Зінченка [4]. Теоретичні та практичні аспекти відновлення прав раніше депортованих громадян, державної політики радянської влади щодо їх репатріації та питань інтеграції в українське суспільство знайшли відображення в наукових дослідженнях та систематизованих документах і матеріалах О. Бажана, Ю. Данилюка, С. Кокіна, О. Лошицького [5], Л. Місінкевича [6], В. Сергійчука [7], Р. Хаваджи [8], А. Гальчинського, О. Власюка, С. Здіорука [9], І. Прибиткової [10], О. Габрієляна [11] та інших. Кримськотатарська проблема в контексті загальних трансформацій, що їх зазнали Україна і Крим упродовж XX - початку XXI століття, знайшла своє відображення в монографії "Крим в етнополітичному вимірі" [12], підготовленій авторським колективом у складі М. Панчука, Г. Бекірової, О. Калакури, В. Котигоренка, О. Рафальського, Р. Хаялі та ін. Цінний матеріал з кримськотатарської проблеми містять також численні публікації лідерів кримськотатарського національного руху М. Джемільова та Р. Чубарова. Однак реалії сьогодення потребують переосмислення та систематизації різнобічних аспектів державної політики щодо репатріації кримськотатарського народу, поглибленого аналізу її здобутків та прорахунків для окреслення перспективи подальших досліджень.

Мета статті - проаналізувати особливості державної політики щодо репатріації кримськотатарського народу та проблем його облаштування на своїй історичній батьківщині. Хронологічні межі дослідження охоплюють період після визнання незаконною в 1956 р. XX з'їздом КПРС політики депортацій, що, власне зробило можливим постановку питання щодо повернення на історичну батьківщину депортованих за національною ознакою народів Криму, до окупації півострова військами РФ у березні 2014 р. Водночас репатріація, на відміну від звичайних міграційних переміщень, - надзвичайно складне й багатоаспектне явище. Виступаючи продовженням процесів попередніх десятиліть, вона несе потужне ідеологічне спрямування, фактор інерційної протидії попередній державній політиці. Таким чином, ця проблема потребує ретроспективного аналізу, зокрема щодо окремих аспектів і характеру проведення депортації та її наслідків для кримськотатарського народу.

Виклад основного матеріалу. Депортація з Криму осіб кримськотатарського народу, звинувачених партійно-державним керівництвом СРСР у "зраді батьківщини", була проведена згідно з Постановою Державного Комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 р. (№ 5859 сс) у ніч з 18 на 19 травня 1944 р. і завершилася в цілому 20 травня. Безпосередня відповідальність за здійснення спецпереселення покладалася на НКВС СРСР (було залучено 32 тис. співробітників відомства), загалом на його проведення з резервного фонду РНК СРСР виділялося 30 млн крб.

Депортованим давалося на збори від кількох хвилин до півгодини, дозволялося брати з собою особисті речі, посуд, побутовий інвентар та провізію в розрахунок до 500 кг на родину. Але практично вдавалося зібрати в середньому 20-30 кг речей та продуктів, абсолютна більшість майна залишалася й була конфіскована державою - понад 80 тис. будинків, 34 тис. присадибних ділянок, близько 500 тис. голів худоби, запаси продовольства, будівельних матеріалів, сільгосппродукції (лише офіційно зареєстровано).

Під час головної хвилі депортації (18-20 травня) було виселено 180014 осіб. Окрім того, 6 тис. мобілізованих військоматами протягом квітня-травня кримськотатарських юнаків окремо відправлено на нядарі Головного управління формування резервів до Гур'єва (Атирау, Казахстан), Куйбишева та Рибинська, а ще 5 тис. кримських татар заслано на роботи до таборів тресту "Московуголь". У цілому було депортовано з Криму за перші два дні 191044 осіб. Окремо 5989 осіб, звинувачених у співпраці з німцями, та іншого "антирадянського елементу" було заарештовано під час депортації. Вони потрапили до ГУЛАГу і в подальшому не враховувалися в загальних зведеннях про депортованих. Під час червневих депортацій 1944 р. болгар, вірмен, греків та "іноземних підданих" (на основі постанов Державного Комітету оборони СРСР № 5984 сс. від 2 червня і № 6100 від 22 червня 1944 р.) було додатково виселено 3141 особу кримськотатарського народу, які з різних причин уникали травневої депортації. У цілому, з Криму всього було депортовано за національною ознакою 56177 сімей у кількості 231262 осіб [13, арк. 12-15].

Після закінчення війни розпочалася тотальна демобілізація кримських татар із лав Радянської армії. Протягом 1945-1946 рр. у віддалені райони Сибіру, Уралу, Середньої Азії було направлено 8995 військовослужбовців, яким лише через кілька років дозволили возз'єднатися з родинами на засланні.

Важкі умови побуту у спецпоселеннях, які ускладнювалися незвичним кліматом та інфекційними захворюваннями, призвели до масових захворювань і смертності депортованих. За офіційною статистикою, лише в перші 4 роки депортації загинуло 44 900 кримських татар (23 % від числа депортованих). За даними кримськотатарського національного руху відсоток загинблих сягає 46,2 %. За підрахунками кримського краєзнавця А. Куркчі, лише в дорозі, а також протягом першої зими 1944-1945 рр. загинуло 45 % від усієї кількості депортованих [14].

Водночас після проведеної депортації з 1944 р. у Крим переселилося 101707 сімей чисельністю 406828 осіб, у тому числі: з областей РРФСР - 162096 осіб, з областей України - 244734 осіб [15, с. 467].

25 червня 1946 року Крим був позбавлений статусу автономії та перетворений на звичайну область РРФСР. Упродовж наступних двох років було замінено на стандартні радянські назви близько 80 % кримської топоніміки з метою нівелювання історичної пам'яті про крим-

ських татар. У 1954 р. Кримська область офіційно перейшла зі складу РРФСР до складу УРСР.

XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) відкрито засудив політику депортацій, однак шлях повернення на батьківщину кримськотатарського народу виявився надзвичайно складним і тернистим.

Депортовані з батьківщини кримські татари були звільнені з обліку спецпоселенців на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р., однак без права повернення в місця попереднього проживання, а також без повернення конфіскованого майна.

15 грудня 1956 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову за № 1501-05 про недоцільність розселення на території південних областей республіки осіб татарської та інших національностей, які проживали раніше в Кримській області й повернулись із місць спецпоселення. При звільненні зі спецпоселення всім повнолітнім було оголошено (під розписку), що зняття з них обмежень не дає права на повернення в попередні місця проживання [13, арк. 14]. Діти спецпоселенців, до 16-річного віку включно, були зняті з обліку спецпоселення дещо раніше, відповідно до постанови РМ СРСР від 5 липня 1954 р. № 1439-649 с.

Фактичне ставлення до депортованого корінного населення Криму центральних та місцевих органів влади яскраво ілюструють наведені витяги з архівних матеріалів, що зберігалися в минулому під грифом "таємно". Так, у листі Кримського обкому КПУ Секретареві ЦК КП України О. І. Кириченку від 15 березня 1954 р. Кримський обком партії просить звернутись із проханням в ЦК КПРС про заборону всім адміністративно виселеним у 1944 р. повертатися й проживати на території Кримської області [15, с. 434]. Аналогічні думки висловлені й у листі на ім'я Секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова (від 15 березня 1954 р.): "Всім звільненим із спецпоселень і особам, які вже повернулись у Крим, рекомендувати виїхати на постійне місце проживання в інші області Радянського Союзу, їхні вимоги щодо повернення відібраного при виселенні майна не задовольняти" [15, с. 435]. У довідці Комітету державної безпеки, Прокуратури і Міністерства охорони громадського порядку УРСР про виселених із Криму громадян, надісланій Першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту, знову ж таки, висловлюються рекомендації про недоцільність "... піднімати питання про відміну попередньо виданих Указів Президії ВР СРСР, якими заборонено виселенням із Криму мігрувати на попередні місця проживання й не повертається конфісковане в них майно" [13, арк. 15] тощо.

Застосування різних стандартів політичної реабілітації до депортованих за етнічною ознакою колишнього СРСР мало дуже згубні наслідки насамперед власне для етнічних груп. У результаті такої політики різко змінилася етнічна картина населення Кримського півострова. Наприклад, на 1 січня 1967 р. у Кримській області проживало 1630939 осіб, у тому числі: росіян - 957273, українців - 453651, білорусів - 23632, євреїв - 28411 тощо. Станом на 29 липня 1966 р., окрім Криму, на території УРСР проживало лише 247 кримських татар [15, с. 467].

Зі свого боку, кримськими татарами було розгорнуто активну петиційну кампанію - звернення, заяви за підписами десятків тисяч осіб, індивідуальні листи в різні інстанції органів державної влади. Так, тільки в 1959 р. відповідне звернення до ЦК КПРС було підписано 10 тис. осіб. У березні 1961 р. до президії ЦК КПРС надійшла петиція за підписами 18 тис. осіб. У 1964 р. у Москві створюється постійне кримськотатарське представництво, яке започатковує організований процес подання

до урядових установ петицій, звернень та листів. Згодом, петиційна активність підкріплюється вуличними виступами, демонстраціями та мітингами [6, с. 34].

Під тиском політичних акцій кримських татар 5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму". Було також схвалено Постанову "Про відновлення права кримських татар та членів їх сімей проживати на всій території СРСР". Зазначені політико-правові документи скасовували звинувачення кримськотатарського народу в "зраді батьківщини", однак болюче питання щодо повернення на історичну батьківщину вирішене так і не було.

Можливість законним шляхом повернутися в Крим політично реабілітовані кримські татари могли реалізувати, скориставшись рознарядкою Державного комітету Ради Міністрів УРСР та Кримського обласного відділу з використання трудових ресурсів. Зокрема, зазначену процедуру можна трактувати як спробу влади взяти під контроль "самовільне" переселення до Криму колишніх спецпоселенців шляхом "... організованого набору деякої частини таких громадян і розміщення їх у тих районах області, де необхідна робоча сила і є можливість надати житлову площу" [7, с. 265].

Подібні "організовані набори" відбувалися, як правило, під пильним наглядом КДБ із числа осіб, які не мали стосунку до кримськотатарського національного руху. У цілому, до середини 1970-х рр. до Криму таким шляхом повернулося лише 0,05 % всіх кримських татар [6, с. 34]. На початок 1980 року на території Кримської області проживало 9998 кримських татар, з них 2891 особа - без прописки [5, с. 87-89].

На середину 1980-х рр. кількісні показники кримського населення в етнічному вимірі мають такий вигляд: із 2 млн 638,8 тис. осіб (загальна кількість населення Криму) - 67 % (1 млн 629,5 тис. осіб) становили росіяни, 25,8 % (625,9 тис. осіб) - українці, решту - 7,2 % - інші національності (2,1 % - білоруси, 0,7 - євреї, 0,3 - молдаване тощо).

Проголошений М. Горбачовим у 1985 р. курс на перебудову та гласність в СРСР визначив нові політичні реалії, а отже, і нові можливості для боротьби кримськотатарського народу за свої права. Проте зміст офіційної урядової політики щодо колишніх депортантів змінюється фактично лише наприкінці 1980-х рр.

Відповідно до Постанови Ради національностей Верховної Ради СРСР від 12 липня 1989 р. було створено спеціальну Комісію з проблем кримськотатарського народу з метою вивчення можливості організованого повернення кримських татар під керівництвом секретаря ВЦРПС, народного депутата СРСР Г. Янаєва. 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію про визнання незаконним і злочинним насильницьке переселення народів, на підставі якої було прийнято ряд нормативних документів, що мали на меті врегулювати процеси репатріації. 28 листопада 1989 р. було визнано "законними правами кримськотатарського народу повернення до місць його історичного проживання та відновлення національної цілісності".

Відповідно до Постанови Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1989 р., Рада Міністрів СРСР 21 грудня 1989 р. утворює Державну комісію з проблем кримськотатарського народу на чолі із заступником голови Уряду СРСР В. Догужієвим. Зусиллями Комісії було розроблено конкретні пропозиції, що знайшли своє відображення в Постанові Ради Міністрів СРСР "Про першочергові заходи для розв'язання проблем повернення кримських татар до Кримської області" від 11 липня 1990 р. [6, с. 35-36].

Аналогічні постанови затверджують Рада Міністрів України і Кримський облвиконком. Зокрема, у жовтні 1990 року за рішенням Кримського облвиконкому створюється Комітет зі справ депортованих народів (для реалізації практичних питань повернення й облаштування кримських татар). Особлива увага приділялась розробці заходів щодо створення нових виробничих потужностей і робочих місць, вирішення питань фінансового, матеріально-технічного й організаційного забезпечення процесу репатріації. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалює Закон "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки".

Водночас процес масового повернення кримських татар, починаючи з 1987 р., призвів до значного кількісного їх зростання на півострові, суттєво змінивши етнічну структуру регіону, до чого Крим виявився неготовим. Якщо в 1987 р. в область прибула 661 сім'я (2297 осіб), то за 11 місяців 1988 р. - 5311 сімей (18589 осіб), що відповідало щоденному заїзду в середньому по 16 сімей [16, арк. 168]. Станом на 1 січня 1989 р. (за підсумками перепису населення) у Крим повернулося 38365 кримських татар, а на 1 січня 1992 р. їх кількість зростає до 157862 осіб [10, с. 113]. Таким чином, кримські татари склали третю за чисельністю етнічну групу в регіоні, при цьому найбільш організовану й активну політично.

Репатріанти поверталися на територію, де їхні колишні поселення й помешкання були зайняті, а можливості працевлаштування обмежені або їх зовсім не було. Потрібні були оперативні й дієві заходи влади для забезпечення прибулих житлом, роботою, установами соціальної інфраструктури - закладами охорони здоров'я, освіти, культури, дозвілля тощо.

В умовах соціально-економічної кризи на всьому посткомуністичному просторі розв'язання згаданих проблем ставало дуже складним завданням. Облаштування на батьківщині тих, хто повертався з місць депортації, вимагало величезних коштів. У 1989 році було проведено підрахунок, що лише для забезпечення житлом очікуваних 270 тис. репатріантів відповідно до існуючих нормативів необхідні додаткові капіталовкладення в розмірі, еквівалентному 1,5 млрд доларів США (у цінах 1984 року), а на формування соціальної інфраструктури - ще 1,3 млрд доларів [11, с. 29-30].

У 1991 р. союзними програмами передбачалося виділення 210 млн крб, де частка України складала 5 % (10 млн крб). Цього ж року в різних містах і районах Криму за програмою репатріації депортованих народів розпочалось будівництво близько 300 об'єктів, у тому числі більше 10 багатоквартирних і близько 240 індивідуальних житлових будинків, поліклінік, 2 фельдшерсько-акушерських пунктів тощо. Формуються райони компактного розселення кримських татар. Проте серпневі події 1991 р. і подальший розпад СРСР призвели до денонсації союзних і міжреспубліканських угод щодо виконання спільних програм репатріації та залишили Україну й Крим один на один із цією проблемою. Перед державними органами влади постали нагальні проблеми соціально-економічного, етнічного та гуманітарного плану щодо облаштування та інтеграції депортованих народів в українське суспільство. Погіршення загальноекономічної ситуації в країні і, що не менш важливо, майже повна відсутність законодавчої бази, яка б регулювала зазначені процеси, додатково ускладнюють вирішення цих питань.

Перші переселенці, продавши майно в місцях колишнього проживання, купували приміщення або буду-

валися на батьківщині. Проте через зростання попиту, ціни на житло в Криму росли, а в місцях виїзду - падали. Навальна інфляція початку 1990-х років знецінила заощадження й кошти від продажу набутого в період депортації майна. Водночас серед репатріантів неухильно зростала кількість людей із зон збройних конфліктів, які цілком втратили майно.

Процес повернення кримських татар, починаючи з 1992 р., характеризується певним зниженням темпів репатріації. У 1992-1995 рр. повернулось 66,9 тис. осіб, протягом 1996-1998 рр. повернулося ще близько 20,3 тис. осіб кримськотатарської національності. За офіційними даними (інформація ГУ Міністерства внутрішніх справ України у Криму), станом на 01.01.1997 р. із числа депортованих на батьківщину повернулося 244241 кримських татар. При цьому не враховувались особи, які ніде не прописані, ті, хто перебуває в змішаних шлюбах, громадяни до 16 років. Станом на 1 квітня 2004 р. в АРК чисельність репатрійованих громадян досягла 265,5 тис. осіб. У тому числі переселилися з Узбекистану - 189 тис. (72 %), Казахстану - 21 тис. (8 %), Таджикистану - 30 тис. (11,5 %), Росії - 19 тис. (7,2 %), з інших країн СНД - 3 тис. (1,3 %). На початок 2013 р. на постійне проживання в Україну, до АР Крим, повернулося близько 266 тис. осіб етнічних кримських татар [17].

Розселення депортованих осіб здійснювалося надзвичайно нерівномірно й не завжди відповідало бажанню репатріантів жити в тій чи іншій місцевості. У містах було розселено 27 %, а в селах - 73 % депортованих. Частка осіб кримськотатарського народу в складі населення Автономної Республіки Крим станом на 2010 р. досягла, за різними даними, близько 12,8-13,7 %. За межами України залишається ще близько 100-120 тисяч кримських татар, основна маса з яких мешкає в Узбекистані (бл. 80 тис. осіб), Росії (бл. 15 тис. осіб), у Таджикистані (бл. 2 тис. осіб) [8]. При цьому, у зв'язку з труднощами облаштування в Криму, велика кількість кримських татар, що проживала за межами автономії, пов'язували термін свого повернення зі створенням відповідних умов (наданням житла, працевлаштуванням).

Загалом, у 1992-2013 рр. процес репатріації в Україну колишніх депортованих за національною ознакою осіб відбувався в рамках Угоди з питань пов'язаних із відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, що була укладена в 1992 р. у м. Бішкек (Киргизстан) країнами-учасницями Союзу Незалежних Держав (так звана Бішкекська угода) та пролонгована у 2003 р. у м. Санкт-Петербург на наступний десятирічний термін.

У 1992-1994 рр. уряд України прийняв низку постанов і розпоряджень, пов'язаних з організацією повернення та облаштування депортованих громадян. Насамперед, це постанови Кабінету Міністрів України "Про створення фонду депортованих народів Криму" від 14 березня 1992 р., "Про затвердження положення про республіканську комісію у справах депортованих народів Криму" від 24 березня 1992 р. (у 2000 р. реорганізовано в Урядову комісію у справах осіб, депортованих за національною ознакою).

З метою реалізації державної політики у сфері міжетнічних відносин в Україні в липні 1994 р. було утворене Міністерство України у справах національностей, міграції і культів (із 1996 р. - Державний комітет України у справах національностей і міграції, а з 2000 р. - Державний департамент у справах національностей та міграції Міністерства юстиції України), у складі якої функціонує Управління у справах депортованих народів.

Лише за 1995-2000 рр. Кабінетом Міністрів України було ухвалено понад 25 постанов і розпоряджень щодо вирішення соціально-економічних, етнічних і гуманітарних проблем депортованих народів. Серед найважливіших рішень облаштування депортованих заслужують на увагу урядові постанови: "Про заходи розв'язання політико-правових, соціально-економічних етнічних проблем в Автономній Республіці Крим" від 11.08.1995 р. № 1636; "Про здійснення заходів для розв'язання соціально-економічних, етнічних та гуманітарних проблем в Автономній Республіці Крим" від 18.03.1996 р. № 331, якою, зокрема, була затверджена "Програма першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися і проживають в Автономній Республіці Крим" (на період до 2000 р.).

На засіданні Урядової комісії у справах осіб, депортованих за національною ознакою, у вересні 2000 р. була схвалена Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на 2001-2005 рр. З метою вирішення питань інтеграції репатріантів Урядом України 25 січня 2002 р. було ухвалено "Програму сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002-2005 роки", а 11 травня 2006 р. - "Програму Кабінету Міністрів України з розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися в Україну на проживання, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 року", яку було подовжено відповідною постановою КМУ на період до 2015 р. [18].

Процеси репатріації депортованих народів Криму поставили перед державними органами виконавчої влади нагальні завдання не лише соціально-економічного, але й етнічного та гуманітарного плану щодо їх облаштування та інтеграції в українське суспільство. З метою забезпечення інформаційних потреб кримськотатарською мовою видавалися газети "Къырым", "Мааріф ишлері" та журнали "Тасиль" і "Къасевет". На Державній ТРК "Крим" працювала кримськотатарська редакція "Мейдан", мовлення якої становило 7 % від загального мовлення компанії. Було створено 15 загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням кримськотатарською мовою (3092 учні). Міністерством освіти і науки України було створено та видруковано навчальні програми з кримськотатарської мови і читання для 1-4 класів, 5-9 класів та підручники з кримськотатарської мови і літератури, українсько-кримськотатарський та кримськотатарсько-український шкільний термінологічний словник, книгу-посібник для дітей молодшого шкільного віку "Казки великої родини" кримськотатарською мовою.

У 2001-2013 роках тільки підручників для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою видано 82 назви загальним накладом 103207 примірників, близько 30 навчально-методичних посібників із кримськотатарської мови та літератури для дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладів.

Усвідомлюючи всю складність процесу інтеграції репатріантів в українське суспільство, на державному рівні намагалися забезпечувати релігійні потреби кримських татар та вирішувати спірні питання між представниками влади та релігійних організацій шляхом конструктивного діалогу. Чисельність культових будівель і приміщень для здійснення релігійних обрядів за 12

років збільшилася для мусульманських організацій на 122 % (із 146 у 2000 р. до 324 у 2012 р.). До березня 2014 р. під охорону держави було взято десятки пам'яток кримськотатарського народу [17].

Разом із тим, незважаючи на наявність значної кількості державних програм, правової бази щодо вирішення проблем депортованих, нагальними залишалися проблеми забезпечення репатріантів житлом та соціальною інфраструктурою, робочими місцями, об'єктами соціально-культурного призначення.

Починаючи з 1991 р. в Державному бюджеті, а з 1999 р. й у бюджеті Автономної Республіки Крим окремих рядком передбачаються витрати на облаштування депортованих. Бюджетні асигнування в основному виділялися на будівництво житла, шляхів, водопровідних і газових мереж, відкриття медичних і навчальних закладів. Покривалися витрати, пов'язані з переїздом і перевезенням багажу репатріантів, виплачувалася допомога в розмірі п'яти мінімальних зарплат на кожного члена родини депортованих. Спеціальні надбавки отримували пенсіонери, багатодітні родини, інваліди.

Загалом, на потреби облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей Урядом України на 2011-2015 рр. було передбачено фінансування обсягом 644100,7 тис. грн (із держбюджету - 532921,2 тис. грн, із місцевих бюджетів - 111179,5 тис. грн) [17]. Загальна сума видатків з Державного бюджету України на облаштування колишніх депортованих за національною ознакою громадян станом на кінець 2013 р. становила понад 1 270,0 млн грн (понад 158 млн дол. США) [17].

Водночас, за підрахунками М. Джемільова, з 1991 до 2012 року недофінансування вищевказаних програм допомоги репатріантам склало 438 млн грн (більше 50 млн дол. США), у зв'язку із чим кримськотатарський лідер наполягав, що "...державна практично усунулася від вирішення проблем депортованих" [19].

Досить складною, попри певні здобутки, залишалася ситуація в політико-правовій та гуманітарній сферах, які, на відміну від соціально-економічної галузі, не вимагали значних фінансових надходжень. Характеризується відсутністю чіткої концептуальної основи власне державна регіональна політика України в Криму.

В українському політикумі упродовж 1991-2014 рр. виокремлюється кілька концептуальних підходів щодо визначення статусу кримських татар як об'єктів етнополітики України: 1) кримські татари є етносом, що володіє рівними правами стосовно інших етнічних груп населення Криму й України в цілому, однак через "особливі причини" (депортація) потребує додаткової державної підтримки як гарантії свого збереження й розвитку (цей підхід можна розглядати як офіційний, що знайшов своє відображення в нормативно-правовій базі та рішеннях органів виконавчої влади України та АРК); 2) кримські татари є "корінним народом", що володіє правом на політичне самовизначення на своїй національній території в Криму в рамках Української держави (позиція Меджлісу кримськотатарського народу); 3) модель національно-культурної автономії кримських татар у Криму (відкидався більшістю структур кримськотатарського національного руху як такий, що нівелює їхній політичний вплив і визначає перехід від теперішніх етнічних основ політичної діяльності до загальнополітичного процесу в рамках чинного законодавства).

Анексія Криму Росією в березні 2014 році змінила позицію офіційного Києва в цьому питанні. 20 березня

2014 року Верховна Рада України прийняла Постанову "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави" [20], якою визнала кримських татар корінним народом України та гарантувала їхнє право на самовизначення у складі України.

Висновки

У цілому можна констатувати, що репатріація та обласування на своїй історичній батьківщині кримських татар - тривалий, складний і багатогранний процес, результат наполегливої боротьби кримськотатарського народу за свої права за умов жорсткої протидії з боку партійно-радянського керівництва, а після розпаду СРСР і проголошення незалежності України - економічних проблем та непослідовності у вирішенні багатьох внутрішньополітичних питань.

У державній політиці щодо репатріації кримськотатарського народу досліджуваного періоду (у 1956-1914 рр.) можна виокремити кілька умовних, проте принципово відмінних, етапів.

1. Повернення на історичну батьківщину депортованих за національною ознакою народів Криму уможливили процеси лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР після смерті Й. Сталіна, зокрема, визнання в 1956 р. XX з'їздом КПРС політики депортації незаконною. Однак правова база, створена в 1956 р., передбачала звільнення кримських татар із спецпоселень без права повернення в місця попереднього проживання, а також без повернення конфіскованого майна. Активними політичними акціями в 1967 р. кримські татари домоглися політичної реабілітації (скасують звинувачення кримськотатарського народу у "зраді батьківщини"). Водночас на практиці дискримінаційні обмеження щодо повернення на історичну батьківщину залишалися чинними.

2. Зміст офіційної урядової політики щодо кримських татар змінюється лише наприкінці 1980-х рр. Було визнано незаконними та злочинними репресивні акти проти народів, які зазнали примусового переселення. Набуло необхідної легітимності питання щодо відновлення за рахунок держави майнового та іншого стану репатріантів, яким цей стан був до моменту депортації. Проте процес повернення на історичну батьківщину, вилившись у стихійний і масовий потік на початку 1990-х рр., спричинив суттєві труднощі на шляху практичного вирішення завдань репатріації, насамперед соціально-економічного характеру. Серпневі події 1991 р. і подальший розпад СРСР призвели до денонсації союзних і міжреспубліканських угод щодо виконання спільних програм репатріації та залишили Україну і Крим один на один із цією проблемою.

3. У 1991-2013 рр. питання репатріації кримськотатарського народу постає важливою складовою розбудови Української держави та консолідації української політичної нації. Органи державної влади намагаються вирішити нагальні проблеми не лише соціально-економічного, але й етнічного та гуманітарного плану щодо облаштування та інтеграції татар в українське суспільство. Офіційний концептуальний підхід щодо визначення статусу кримських татар як об'єктів етнополітики України, що знайшов своє відображення в нормативно-правовій базі та рішеннях органів виконавчої влади України та АРК упродовж 1991-2013 рр., ґрунтувався на визнанні кримських татар етносом, який володіє однаковими правами з іншими етнічними групами населення Криму й України в цілому, однак через "особливі при-

чини" (депортація) потребує додаткової державної підтримки як гарантії свого збереження і розвитку.

Анексія РФ у березні 2014 року Криму змінила позицію офіційного Києва в кримськотатарському питанні: відбулось фактичне визнання і юридичне підтвердження вимоги Меджлісу кримськотатарського народу щодо надання статусу "корінного народу", який володіє правом на політичне самовизначення на своїй національній території в Криму в межах Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. У Гаазі прирівняли ситуацію в Криму до міжнародного збройного конфлікту [Електронний ресурс] // Українська правда. - 2016. - 15 листопада. - Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/15/7126855>.
2. Верховна Рада України : офіційний сайт [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2344_rez_2133.htm.
3. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. - М. : Мысль, 1992. - 446 с.
4. Зінченко Ю. І. Кримські татари: історичний нарис / Ю. І. Зінченко. - К. : Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України, 1998. - 203, [2] с.
5. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х - початок 1990-х років) очима радянських спецслужб : [зб. док. та матеріалів]. Ч. 2 / [упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький] ; Інститут історії України НАНУ. Державний архів Служби безпеки України. - К., 2004. - 362 с.
6. Місінкевич Л. Л. Державна політика радянської влади щодо реабілітації кримськотатарського населення в період перебудови / Л. Л. Місінкевич // Право і суспільство. - 2014. - № 1-2. - С. 33-38.
7. Сергійчук В. І. Український Крим / В. І. Сергійчук. - К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. - 304 с.
8. Хаваджи Р. Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство [Електронний ресурс] / Ремзі Хаваджи // Незалежний культурологічний часопис "І". - 2010. - Число 61. Україна - Чорне море. Україна - Крим. - Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n61texts/xavadzhi.htm>.
9. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи [Електронний ресурс] / [А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук та ін.] ; Національний інститут стратегічних досліджень. - Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm>.
10. Прибыткова И. М. Влияние института гражданства на процессы возвращения и обустройства ранее депортированных народов и лиц в Крыму / И. М. Прибыткова. - К. : Компания ВАИТЭ, 1997. - 204 с.
11. Габриелян О. А. Крым. Депортированные граждане: возвращение, обустройство, социальная адаптация / О. А. Габриелян, В. П. Петров. - Симферополь : Изд. Дом "Амена", 1997. - 108 с.
12. Крим в етнополітичному вимірі : [монографія] / [М. Панчук, Г. Бекірова, В. Ганкевич та ін.] ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. - К. : Світогляд, 2005. - 568 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.
14. Головченко В. Депортація кримськотатарського народу 1944 р. - прояв злочинної сутності національної політики сталінізму [Електронний ресурс] / В. Головченко // Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. - Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/publication/deportatsiya-krimskotatarskogo-narodu-1944-r-proyav-zlochinnoi-sutnosti-natsionalnoi-pol>.
15. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. Ч. 2 / [упоряд.: І. О. Кресіна,

В. Ф. Панібудьласка] ; [за ред. В. Ф. Панібудьласки]. - К. : Вища школа, 1997. - 704 с.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф. 1., оп. 11, спр. 1926.

17. Депортація кримських татар 1944 р. та заходи, що вживаються Урядом України з метою облаштування та інтеграції в українське суспільство колишніх депортованих кримських татар [Електронний ресурс] / МЗС України ; Посольство України в Фінляндській Республіці та Республіці Ісландія. - Режим доступу : <http://finland.mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/1216-deportacija-krimskykh-tatar-1944-r-ta-zahodi-shho-vzhivajutysya-uryadom-ukrajini-z-metoju-oblashtuvannya-ta-integraciji-v-ukrajinsyke-suspilystvo-kolishnih-deportovanih-krimskykh-tatar>.

Рыбак Назар,

кандидат исторических наук, доцент,

Львовский филиал Европейского университета, г. Львов

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА РЕПАТРИАЦИИ И ОБУСТРОЙСТВА НА ИСТОРИЧЕСКОЙ РОДИНЕ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА В 1956-2014 гг.

В статье исследуются особенности государственной политики по репатриации крымских татар в 1956-2014 гг. - в период после признания незаконной XX съездом КПСС политики депортаций. Это сделало возможной постановку вопроса о политической реабилитации и возвращения на историческую родину депортированных по национальному признаку народов Крыма до оккупации полуострова войсками России в марте 2014 г. Установлено, что длительный, сложный и многогранный процесс репатриации - результат упорной борьбы крымскотатарского народа за свои права в условиях жесткого противодействия со стороны партийно-советского руководства, а после распада СССР и провозглашения независимости Украины - экономических проблем и непоследовательности в решении многих внутривосточных вопросов.

Ключевые слова: депортация; крымские татары; крымскотатарское движение; репрессии; реабилитация; репатриация; спецпоселенцы.

Rybak Nazar,

PhD in historical sciences, associate professor,

Lviv branch of the European University, Lviv

STATE POLICY RELATIVELY REPATRIATION AND CREATING CONDITIONS FOR LIFE IN THE HISTORICAL HOMELAND OF THE CRIMEAN TATARS IN 1956-2014

In the article the features of the state policy on repatriation of the Crimean Tatars to their historical homeland in 1956-2014.

The process of repatriation and attempt to create conditions for life in their historic homeland of the Crimean Tatars - a long and complicated process, the result of a long struggle of the Crimean Tatar people for their rights in the face of fierce discrimination on the part of the party and the Soviet leadership. Economic problems and inconsistent government policies have a negative impact on many aspects of resolving the repatriation after the Soviet collapse in independent Ukraine.

Repatriation of deported peoples of Crimea was made possible by the liberalization of political life in the Soviet Union after Stalin's death and condemnation in 1956 deportations policy at the Twentieth Congress of the Soviet Communist Party. However, the legal framework that was established in 1956, included the release of Crimean Tatars from special settlements residence without the right to return to Crimea, without the return of seized property.

Active political actions in 1967 Crimean Tatars have provided them political rehabilitation (canceled charges of "treason against the fatherland"). However, the discriminatory restrictions on returning to their historic homeland were not removed.

The contents of the official of government policy towards Crimean Tatars changing only in the late 1980s. It was considered illegal and criminal repression of the peoples affected by forced deportation. To compensate for their loss of property during deportation have developed special state programs. However, spontaneous and massive return of Crimean Tatars in the early 1990s created serious social and economic difficulties. The failed coup in August 1991 and the subsequent collapse of the Soviet Union led to the denunciation of state and inter-republican agreements on implementation of joint programs of repatriation. Ukraine and Crimea were left alone with this problem.

In the 1991-2014 years authorities of Ukraine are trying to solve problems of socio-economic, ethnic and humanitarian plan for the improvement and integration into Ukrainian society of the Crimean Tatars.

СХІД № 2 (148) березень-квітень 2017 р.

18. Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.05.2006 р., № 637 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/637-2006-p/paran13#n13>.

19. Бологов П. Вони придумали Крим [Електронний ресурс] / П. Бологов // UkrMedia : [інтернет-газета]. - 2014. - 3 жовтня. - Режим доступу : <https://ukr.media/ukrain/201325>.

20. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави : Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 р. № 1140-VII [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>.

Official conceptual approach regarding the status of the Crimean Tatars as to the object of national policy in Ukraine in 1991-2013 years was based on the recognition of ethnic group that has the same rights as other ethnic groups of Ukraine, but because of the "special reason" (deported) require additional support of the government as a guarantee of preservation and development of ethnic group.

Ukraine had changed its position on this issue after the annexation of Crimea by Russia in March 2014: Crimean Tatars received the status of "indigenous people" who have the right to political self-determination in their ethnic territory (Crimea) as part of Ukraine.

Key words: *deportation; Crimean Tatars; Crimean Tatar movement; repression; rehabilitation; repatriation; special settlers.*

REFERENCES

1. The situation in Crimea equated with international armed conflict (2016), *Ukrainska pravda*, 15 (November), available at: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/15/7126855> (ukr).
2. Verkhovna Rada of Ukraine, available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2344_rez_2133.htm.
3. Vozhryn, V.E. (1992), *Historic fate Crimean Tatars*, Mysl, Moscow, 446 p. (rus).
4. Zinchenko, Yu.I. (1998), *Crimean Tatars, Historical Review*, Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, Kyiv, 205 p. (ukr).
5. Bazhan, O.G., Danyluk, Y.S., Kokin, S.A. & Loshitski, O.A. (2004), *The Crimean Tatars: the way back. Crimean Tatar National Movement (late 1940's - early 1990's) eyes of Soviet special services*, Institute of History of Ukraine NASU. State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, 362 p. (ukr).
6. Misinkevych, L.L. (2014), *State policy Soviet government for rehabilitation of the Crimean Tatar population during restructuring*, *Pravo i suspilstvo*, Vol. 1-2, pp. 33-38 (ukr).
7. Serhiychuk, V.I. (2001), *Ukrainian Crimea*, *Ukrayinska Vydavnycha Spilka*, Kyiv, 304 p. (ukr).
8. Khavadzhy, R. (2010), *Problems of integration of Crimean Tatars into Ukrainian society*, *Nezalezhnyy kulturolohichnyy chasopys «Y»*, Vol. 61, available at: <http://www.ji.lviv.ua/n61texts/xavadzhi.htm> (ukr).
9. Halchynskyy, A., Vlasyuk, O. & Zdiouruk, S. (Eds.) (2004), *The integration of Crimean Tatars into Ukrainian society: problems and perspectives*, National Institute for Strategic Studies, available at: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm> (ukr).
10. Prybytkova, I.M. (1997), *Influence of the institution of citizenship on the processes of return and resettlement of previously deported peoples and persons in the Crimea*, *Kompanya VAYTE*, Kyiv, 204 p. (rus).
11. Gabrielyan, O.A. (1997), *Crimea. Deported citizens: return, accommodation, social adaptation*, *Izdatelskiy Dom «Amena»*, Simferopol, 108 p. (rus).
12. Panchuk, M., Bekirova, G. & Hankevych, V. (Eds.) (2005), *Crimea in ethnic and political dimension*, Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, Kyiv, 568 p. (ukr).
13. *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*, fond 1, opys 24, sprava 6321.
14. Holovchenko, V. (2017), *The deportation of the Crimean Tatars in 1944 - a manifestation of the criminal nature of the national policy of Stalinism*, *Ukrainian Institute of National Memory*, available at: <http://www.memory.gov.ua/publication/deportatsiya-krimskotatarskogo-narodu-1944-r-proyav-zlochinnoi-sutnosti-natsionalnoi-pol> (ukr).
15. Kresina, I.O. & Panibudlaska, V.F. [Ed.] (1997), *National processes in Ukraine: history and modernity. Documents and materials*. Directory, 2, *Vyshcha shkola*, Kyiv, 704 p. (ukr, rus).
16. *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine*, fond 1, opys 11, sprava 1926.
17. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine; Embassy of Ukraine to the Republic of Finland (2016), *The deportation of Crimean Tatars in 1944 and measures taken by the Government of Ukraine to settlement and integration into Ukrainian society of formerly deported Crimean Tatars*, available at: <http://finland.mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/1216-deportacija-krimskyih-tatar-1944-r-ta-zahodi-shho-vzhivajutysya-uryadom-ukrajini-z-metuju-oblashtuvannya-ta-integraciji-v-ukrajinskye-susplystvo-kolishnih-deportovanih-krimskyih-tatar> (ukr).
18. Cabinet of Ministers of Ukraine (2006), *The program of resettlement of deported Crimean Tatars and other nationalities who have returned to live in Ukraine, their adaptation and integration into Ukrainian society for the period until 2015*, available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/637-2006-n-paran13#n13> (ukr).
19. Bolohov, P. (2014), *They invented Crimea*, *UkrMedia*, available at: <https://ukr.media/ukrain/201325> (ukr).
20. Verkhovna Rada of Ukraine (2014), *Statement of the Parliament of Ukraine to guarantee the rights of the Crimean Tatar people within the Ukrainian State*, available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-18> (ukr).

© Рибак Назар

Надійшла до редакції 05.04.2017